

TADEUSZ GADKOWSKI

MIĘDZYNARODOWA KONTROLA NIEROZPRZESTRZENIENIA BRONI JĄDROWEJ

I. UKŁAD O NIEROZPRZESTRZENIANIU BRONI JĄDROWEJ

W bogatej problematyce współczesnych rokowań rozbrojeniowych szczególne miejsce zajmują zagadnienia zarówno podmiotowego, jak i przedmiotowego ograniczenia procesu rozpowszechniania broni jądrowej. Wydaje się, że szczególne znaczenie tej problematyki wynika z dwóch zasadniczych powodów. Po pierwsze — wiąże się ono ze zrozumieniem oczywistego faktu ogromnego zagrożenia, jakie dla współczesnej cywilizacji stanowi nagromadzony w arsenałach nuklearnych potencjał broni jądrowej. Po drugie zaś — problematyka zagwarantowania procesu nierozprzestrzeniania broni jądrowej pozostaje w ścisłym związku z rozwijającym się procesem pokojowego wykorzystywania energii atomowej, który przebiegając poza ramami kontroli międzynarodowej, doprowadzić może do (stopniowego uzyskiwania przez państwa statusu mocarstwa atomowego dysponującego własną technologią nuklearną wystarczającą do wyprodukowania broni jądrowej. Czynniki te powodują, że problematyka ustanowienia i stosowania prawnomiędzynarodowych mechanizmów zabezpieczających nierozprzestrzenianie broni jądrowej pozostaje niezmiernie aktualna.

Podstawową regulacją prawnomiędzynarodową w tym zakresie jest Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej (Non-Proliferation Treaty)¹ Został on wypracowany w procesie (rokowań rozbrojeniowych w latach 1965 - 1968². Sprawa układu została wpisana do porządku dziennego

¹ -Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej Non-Proliferation Treaty-NPT z 1 lipca 1968 r., tekst patrz UNGA/Res/2773/XXII oraz INFCIRC/140, przekład polski w Dz. U. 1970, nr 8, poz. 60. W tekście niniejszym Układ ten powoływany będzie jako „układ” albo „NPT”.

² Na ten temat patrz szerzej: B. Goldschmidt, *The Negotiation of the Non-Proliferation Treaty*, IAEA Bulletin 1980, vol. 22; nr 3 - 4, s. 73 - 81; T. Greenwood, G. Ratihjens, J. Ruina, *Nuclear power and weapons proliferation*, SIPRI, London 1978, ss. 462; A. Skowroński, *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*, Sprawy Międzynarodowe 1968, nr 8 - 9, s. 13 - 37; W. Wiczorek, *Nierozprzestrzenianie broni jądrowej*, Warszawa 1969, s. 75 - 82

XX Sesji Zgromadzenia Ogólnego Narodów Zjednoczonych na wniosek Związku Radzieckiego³. Punktem wyjścia do rokowań nad układem były dwa projekty: amerykański, przedstawiony w Komitecie Rozbrojeniowym Osiemnastu Państw w Genewie w dniu 15 sierpnia 1965 r. oraz radziecki, zaprezentowany 24 września 1965 r. w Zgromadzeniu Ogólnym⁴. Początkowa dyskusja nad tymi projektami, prowadzona na forum Komitetu⁵ i Zgromadzenia Ogólnego⁶, nie przyniosła spodziewanego uzgodnienia stanowisk obu głównych mocarstw atomowych. Dopiero 24 sierpnia 1967 r. przedstawiły one w Komitecie uzgodniony projekt układu⁷. Po zakończeniu dyskusji nad nim i zgodnie z postanowieniami rezolucji Zgromadzenia Ogólnego z 19 grudnia 1967 r.⁸ Komitet Rozbrojeniowy przedstawił Zgromadzeniu 14 marca 1968 r. raport o postępach w rokowaniach oraz ostateczny, zrewidowany projekt⁹. W rezolucji z 12 czerwca 1968 r. Zgromadzenie Ogólne poparło poprawiony i uzupełniony projekt układu oraz zaleciło państwom członkowskim Organizacji Narodów Zjednoczonych jego przyjęcie¹⁰. 1 lipca 1968 r. układ został wyłożony do podpisania w Londynie, Moskwie i Waszyngtonie¹¹.

Zasadniczym problemem spornym w trakcie dyskusji nad ustaleniem postanowień układu było wypracowanie odpowiedniej formuły nierozprzestrzeniania broni jądrowej oraz kontroli w tym zakresie¹². Przez pojęcie rozprzestrzeniania broni jądrowej rozumie się zasadniczo zespół działań państwa lub państw w dziedzinie technologii i produkcji, polityki

³ Patrz Doc. A/5976. Union of Soviet Socialist Republics: request for the inclusion of an additional item in the agenda of the twentieth session. Patrz też A/C. 1/L. 337 (USA draft resolution) oraz A/C. 1/L. 338 (USSR draft resolution).

⁴ Tekst patrz ENDC/152 i ENDC/164 (Conference of the Eighteen Nations Committee on Disarmament). Porównanie zasadniczych koncepcji obu projektów przeprowadzają m. in.: M. W. Antjasow w przygotowanej pod kierunkiem I. D. Morozowa pracy *Atom i mir*, Moskwa 1974, s. 11 - 62 i A. Skowroński, *Sprawa Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej*, Sprawy Międzynarodowe 1966, nr 2, s. 14 - 18.

⁵ Doc. ENDC/152.

⁶ Patrz następujące rezolucje ZO ONZ: 2153/XXI, 2149/XXI i 2028/XX. Wszystkie rezolucje ZO w zakresie rozbrojenia wylicza dokument A/AC. 187/29 z 5 maja 1977 r. (Preparatory Committee for the Special Session of the General Assembly devoted to Disarmament).

⁷ Doc. ENDC/192/Add. 1 oraz ENDC/193/Add. 1.

⁸ UNGA/Res/2346/XXII.

⁹ Doc. A/7072.

¹⁰ UNGA/Res/2773/XXII — przyjęta większością 95 głosów przy 4 głosach przeciwnych i 21 wstrzymujących się.

¹¹ Patrz np. M. Willrich, *Non-Proliferation Treaty: Framework for Nuclear Arms* Control*, Charlottesville 1969, ss. 341 oraz *Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons*, UN, New York 1969, ss. 67.

¹² J. Totmilin, *Problema nierasprostranienija jadriernogo oruzija*, Międzynarodowa Żiźń 1974, nr 11, s. 31-40 oraz *Non-proliferation des armes nucléaires. Historique*, AIEA, Vienna 1976, ss. 54.

oraz strategii wojskowej, prowadzący do zwiększania liczby państw atomowych¹³. A. Skowroński wyróżnia np. dwie zasadnicze formy rozprzestrzenienia broni jądrowej:

— poprzez proliferację, a więc opanowanie i uruchomienie własnej produkcji broni jądrowej, oraz

— poprzez fizyczny lub prawny, bezpośredni lub pośredni transfer (zapewnianie operacyjnego dostępu do broni jądrowej, jak też przekazanie prawa własności lub posiadania oraz dysponowania nią), a także transfer materiałów, informacji oraz innych ułatwień umożliwiających proliferację¹⁴.

Efektom proliferacji będzie więc samodzielne opanowanie i uruchomienie produkcji broni jądrowej, efektem zaś transferu — niesamodzielne uzyskanie takiej broni. Dlatego też pojęcie „rozprzestrzenianie” używane będzie w niniejszym artykule dla oznaczenia obu tych rodzajów działań, a więc tak proliferacji, jak i transferu. Zresztą Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej zawiera regulacje odnośnie do obu form rozprzestrzeniania. Jego postanowienia przewidują następującą formułę nierozprzestrzeniania:

1) W zakresie zobowiązań państw atomowych¹⁵:

a) nieprzekazywanie komukolwiek, bezpośrednio lub pośrednio, broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych i kontroli nad nimi;

b) nieudzielanie pomocy, niezachęcanie i nienakłanianie w żaden sposób jakiegokolwiek państwa nie dysponującego bronią jądrową do produkowania lub uzyskania inną drogą takiej broni, jak też innych jądrowych urządzeń wybuchowych oraz kontroli nad nimi.

2) W zakresie zobowiązań państw nieatomowych¹⁶:

a) nieprzyjmowanie od kogokolwiek, bezpośrednio lub pośrednio, broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych oraz kontroli nad nimi;

b) nieprodukowanie i nieuzyskiwanie inną drogą broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych;

c) nieubieganie się i nieprzyjmowanie jakiegokolwiek pomocy w produkowaniu takiej broni lub takich urządzeń.

¹³ A. Skowroński, *Sprawa Układu*, s. 12-13. Pisze on dalej, że państwa atomowe (nuklearne) to takie państwa, które indywidualnie lub zbiorowo w ramach porozumień wielostronnych są podmiotami własności lub posiadania broni jądrowej oraz prawa dysponowania nią.

¹⁴ Ibidem, s. 13.

¹⁵ Art. I układu.

¹⁶ Art. II układu. Szerzej na ten temat: *The Near-Nuclear countries and the NPT*, SIPRI, Stockholm 1972, a także A. Aleksów, *Dogovor o nierasprostranieni i niejadiennyje gosudarstum*, Międzynarodnaja Žizń 1969, nr 3, s. 11 -17.

II. FUNKCJA KONTROLNA MIĘDZYNARODOWEJ AGENCJI ENERGII ATOMOWEJ W ŚWIETLE POSTANOWIEŃ UKŁADU

Analiza postanowień układu pozwala izauważyć, że jego strony podkreśliły szczególnie konieczność podjęcia wspólnych działań w zakresie: dążenia do zapewnienia nierozprzestrzeniania broni jądrowej, dążenia do przyspieszenia i umocnienia międzynarodowej współpracy w dziedzinie wymiany doświadczeń, materiałów naukowych i technicznych oraz informacji dla rozwinięcia działalności w ramach pokojowego wykorzystywania energii atomowej oraz dążenia do zwiększenia skuteczności międzynarodowej kontroli w sferze pokojowej działalności atomowej. Te podstawowe cele układu w sposób wyraźny nawiązują do statutowych zadań Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej¹⁷. Z tego względu w pełni uzasadnione wydaje się być 'powiązanie procesu funkcjonowania instytucji przewidzianych postanowieniami układu z zasadami odpowiednio zmodyfikowanego systemu kontrolnego MAEA¹⁸. W świetle dyspozycji art III układu Agencja jest jedynym organem uprawnionym do sprawowania międzynarodowej kontroli realizacji jego postanowień. Zasadnicze znaczenie dla istnienia systemu kontrolnego MAEA w związku z realizacją układu mają postanowienia art. IV. Zwracają one szczególną uwagę na nieodłącznie, nadrzędne prawo Wszystkich stron do rozwijania badań, produkcji i wykorzystywania energii atomowej dla celów pokojowych. Państwa zobowiązały się do podjęcia kroków w celu ułatwienia, i to w zakresie możliwie najszerszym, wymiany wyposażenia, materiałów oraz informacji naukowych i technicznych dotyczących pokojowego wykorzystania energii atomowej. Prawa wszystkich państw w zakresie uczestniczenia w procesie pokojowego rozwoju i wykorzystywania energii atomowej zostały zabezpieczone postanowieniami art. V. Przewidują one zobowiązanie państw dysponujących bronią jądrową do udostępniania państwom, które taką bronią nie dysponują, potencjalnych korzyści wynikających z jakiegokolwiek pokojowego zastosowania wybuchów jądrowych. Zasygnalizowane wyżej postanowienia art. art. IV i V, uzupełnione oraz wzmocnione ogólnymi stwierdzeniami preambuły, łączą się w zasadniczy sposób z ustaleniami w zakresie systemu kontrolnego układu zawartymi w postanowieniach art. III.

¹⁷ (Na temat statutowych zadań Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej patrz m. in. W. Morawiecki, *Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej, Sprawy Międzynarodowe* 1963, nr 8, s. 94-97 oraz T. Gadkowski, *Podstawy działalności kontrolnej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. Polska i świat. Studia nad prawem międzynarodowym i współczesnymi stosunkami międzynarodowymi*, Poznań 1978, s. 115 -127.

¹⁸ Na związek taki zwrócił m. in. uwagę były Dyrektor Generalny MAEA S. Eklund w czasie obrad Rady Gospodarczej i Społecznej ONZ (9 lipca 1970 r.). IAEA Bulletin 1970, vol. 12, nr 4. Por. też wypowiedź W. Ungerera w IAEA Bulletin 1971, vol. 12, nr 3.

Zakres przedmiotowy działania systemu kontrolnego Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej w Układzie o nierozprzestrzeleniu broni jądrowej określają postanowienia art. III p. 1. Procedura stosowania środków zabezpieczających¹⁹ wymaganych na podstawie tych postanowień ma być realizowana w odniesieniu do wyjściowych lub specjalnych materiałów rozszczepialnych niezależnie od tego, czy są one produkowane, przerabiane lub wykorzystywane w podstawowym urządzeniu jądrowym (reaktorze) czy poza nim. Środki zabezpieczające przewidziane w układzie mają być stosowane wobec każdego wyjściowego lub specjalnego materiału rozszczepialnego w całej pokojowej działalności atomowej prowadzonej na terytorium danego państwa, pod jego jurysdykcją lub gdziekolwiek pod kontrolą tego państwa. Gwarancje Agencji stosowane mają być wobec (materiałów jądrowych w czasie przechodzenia ich przez pełny cykl paliwowy i w związku z tym obejmować mają całą działalność stron — państw nieatomowych w dziedzinie pokojowego wykorzystania energii atomowej²⁰. W związku z powyższą charakterystyką przedmiotowego zakresu funkcjonowania systemu kontrolnego MAEA w świetle postanowień NPT T. Wójcik podkreśla, że istotą tego systemu, w odróżnieniu od dotychczasowego systemu zabezpieczeń dotyczącego pojedynczych urządzeń jądrowych, jest objęcie kontrolą wszystkich materiałów jądrowych wykorzystywanych w całej pokojowej działalności atomowej prowadzonej na terytorium państwa lub gdziekolwiek pod jego jurysdykcją i kontrolą²¹.

Zakres podmiotowy kontroli określony został w postanowieniach art. III p. 1 i 2 układu. Obowiązek przyjęcia środków zabezpieczających pokojowe wykorzystywanie energii atomowej nałożony został na państwa — strony nie dysponujące bronią jądrową. Wielkie mocarstwa dysponujące bronią jądrową nie mają obowiązku poddania swojej pokojowej działalności atomowej kontroli Agencji²². Kontroli takiej «ma jednakże podlegać ich obrót w dziedzinie atomowej z państwami broni jądrowej nie posiadającymi. W świetle postanowień układu kontroli Międzynarodowej

¹⁹ Statut MAEA. oraz dokumenty organizacji używają terminu: „Safeguards”. J. Stanisławski, *Wielki słownik języka angielskiego*, Warszawa 1968, tłumaczy ten termin jako „zabezpieczenia” (lub) „gwarancje” (s. 775). *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1968, traktuje te terminy jako synonimy (t X, s. 408). Z tych względów oba terminy używane będą w pracy zamiennie.

²⁰ A. J. Jojrysz, *Działalność kontrolna w zakresie nierozprzestrzeniania broni jądrowej*, Państwo i Prawo 1970, nr 10, s. 40 - 48.

²¹ T. Wójcik, *Nierozprzestrzenianie broni jądrowej a działalność Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej*, Sprawy Międzynarodowe 1979, nr 11, s. 142.

²² W. Wieczorek uważa w związku z tym, że MPT zatwierdził legalność nuklearnego statusu USA, ZSRR, Francji, Wielkiej Brytanii i Chin, a jednocześnie pozbawił inne państwa formalnoprawnych podstaw do posiadania broni jądrowej. Patrz W. Wieczorek, *Polityka nuklearna wielkich mocarstw a problem pokojowego współistnienia*, Sprawy Międzynarodowe 1972, nr 12, s. 21.

dowej Agencji Energii Atomowej podlega więc cała działalność państw nieatomowych — sygnatariuszy NPT w dziedzinie pokojowego wykorzystania energii atomowej oraz odnośne stosunki międzynarodowe tych państw ze wszystkimi sygnatariuszami, w tym również z państwami atomowymi²³. System gwarancji MAEA rozciąga się również w pewnej mierze na państwa nieatomowe, które nie podpisały układu, jeżeli otrzymują one od państw-sygnatariuszy materiały lub urządzenia jądrowe. Art. III p. 2 układu przewiduje, że każde z państw — stron, bez względu na swój atomowy lub nieatomowy status, zobowiązuje się do niedostępnienia materiałów wyjściowych lub specjalnych materiałów rozszczepialnych oraz urządzeń przeznaczonych lub przygotowywanych do przetwarzania, wykorzystywania albo produkcji specjalnego materiału rozszczepialnego, jakiegokolwiek państwu nie dysponującemu bronią jądrową, jeżeli takie materiały lub urządzenia nie będą podlegały wymaganym układem zabezpieczeniom.

Przyjęcie przez państwa systemu zabezpieczeń Agencji, odpowiednio przystosowanego do nowych instytucji przewidzianych w układzie, nie następuje automatycznie. Podmioty, które mają poddać się reżimowi kontrolnemu MAEA w zakresie swojej 'pokojowej działalności atomowej', zobowiązane zostały do przeprowadzenia z organizacją rokowań odnośnie do ustalenia postanowień zasadniczego porozumienia gwarancyjnego zwłaszcza w sferze uzgodnienia podstawowych zasad oraz szczegółowej procedury kontrolnej.

III. ISTOTA I TREŚĆ POROZUMIENIA O GWARANCJACH MIĘDZYNARODOWEJ AGENCJI ENERGII ATOMOWEJ²⁴

Z chwilą wejścia w życie układu konieczne stało się dostosowanie systemu zabezpieczeń MAEA do jego warunków oraz ustalenie treści porozumień zawieranych w związku z realizacją jego postanowień. W kwietniu 1970 r. Rada Zarządzających Agencji, w związku z przedstawionym przez Włochy, Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone projektem rezolucji, utworzyła specjalny komitet, którego głównym zadaniem miało być opracowanie zasad takich porozumień²⁵. 20 kwietnia 1971 r.

²³ A. J. Jojrysz, *Działalność kontrolna*, s. 42,

²⁴ Porozumienia o gwarancjach (Safeguards Agreements). Na temat istoty tej instytucji patrz uwagi T. Gaakowskiego, *Porozumienia o gwarancjach Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej*, Ruch Prawniczy, „Ekonomiczny i Socjologiczny” 1982, z. 4, s. 143 - 161.

²⁵ Ready for Negotiation, IAEA Bulletin 1971, vol. 13, nr 2 oraz Preparatory Committee for the Review Conference of the Parties to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. IAEA Activities under Article III of NPT, NPT/PC. III/4, s. 7 i aneks II. W składzie Komitetu znaleźli się przedstawiciel

Rada upoważniła Dyrektora Generalnego MAEA do wykorzystania opracowanego przez komitet projektu jako podstawy do negocjowania wymaganych w postanowieniach art. III p. 4 układu porozumień²⁶.

Ustalenia komitetu poszły w kierunku stworzenia dwóch zasadniczych części porozumień o gwarancjach: regulacji w zakresie ogólnych podstaw i zasad działalności kontrolnej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej w sferze pokojowej działalności atomowej państw — stron oraz postanowień określających procedurę stosowania mechanizmów kontrolnych.

Po ustaleniu zasad wzorcowego porozumienia o gwarancjach nastąpiło wyraźne ożywienie w zakresie przyjmowania zabezpieczeń MAEA²⁷. Wynikało to z faktu, iż Agencja uznana została za jedyny organ uprawniony do prowadzenia międzynarodowej kontroli wykonywania postanowień układu w omówionym wyżej przedmiotowym i podmiotowym zakresie, w sposób określony w postanowieniach porozumień o gwarancjach.

Zasadniczym celem stosowania systemu zabezpieczeń Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, określonego w treści porozumień o gwarancjach, jest wykrycie w porę faktu skierowania znacznej ilości będących przedmiotem zabezpieczeń materiałów jądrowych z działalności pokojowej na cele wytwarzania broni jądrowej, jądrowych urządzeń wybuchowych lub na cele nieznanne²⁸. Porozumienia o gwarancjach, wychodząc z ogólnych ustaleń art. III układu, formułują zasadnicze zobowiązania państw — stron i Agencji²⁹. Państwa zobowiązują się do przyjęcia zabezpieczeń MAEA w odniesieniu do wszystkich materiałów wyjściowych i specjalnych materiałów rozszczepialnych w zakresie całej pokojowej działalności atomowej prowadzonej na ich terytorium, pod ich jurysdykcją lub kontrolą. Organizacja zaś zobowiązuje się do stosowania zabezpieczeń w tak określonym przedmiocie³⁰. Zabezpieczenia mają być realizowane zgodnie z (postanowieniami Safeguards Document (Dokumentu o Gwarancjach)³¹ i w taki sposób, aby w niczym nie hamowały ekono-

47 państw członkowskich Agencji. Komitet odbył 82 posiedzenia i sformułował raport stanowiący zalecenia w zakresie struktury i treści porozumień o gwarancjach. Patrz też IAEA Doc. GOV/INF/222.

²⁶ Tekst w Agency Doc. INFCIRC/153. The Structure and Content of Agreements between the Agency and States required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons.

²⁷ *The First Year of Ten*, IAEA Bulletin 1971, vol. 13, nr 1.

²⁸ Art. 28 typowego porozumienia o gwarancjach. Określenia: „wykrycie w porę;” i „znaczna ilość” referuje T. Wójcik, *Nierozprzestrzenianie broni jądrowej*, s. 142.

²⁹ Zasadnicze regulacje porozumień o gwarancjach zostaną omówione na podstawie postanowień porozumienia, którego stroną jest Polska. Podpisane ono zostało o marca 1972 r. w Wiedniu, a weszło w życie 11 października 1972 r. (tekst w INFCIRC/179).

³⁰ Zobowiązania stron formułują postanowienia art. 1 i 2 porozumienia.

³¹ Safeguards Document (Dokument o Gwarancjach). Patrz szerzej T. Gadkowski, *Porozumienia o gwarancjach*, s. 144 - 145.

śnieżnego i technologicznego postępu w dziedzinie pokojowej działalności atomowej zarówno w odniesieniu do danego państwa, jak również w płaszczyźnie współpracy międzynarodowej, oraz nie powodowały ujawnienia przemysłowych i handlowych tajemnic w tej mierze³².

Szczegółową procedurę działalności kontrolnej MAEA w związku z realizacją postanowień NPT określają postanowienia części drugiej porozumień o gwarancjach oraz, zgodnie z ustaleniami art. 39, postanowienia tzw. porozumień pomocniczych zawieranych przez państwa — strony układu i Agencję³³.

Międzynarodowa Agencja Energii Atomowej stosuje środki zabezpieczające względem wszystkich materiałów wyjściowych i specjalnych materiałów rozszczepialnych w zakresie całej pokojowej działalności atomowej państwa nieatomowego — strony układu³⁴. Jeżeli jednak materiały te mają zostać użyte w produkcji niejądrowej (np. w produkcji stopów, w ceramice), przed jej rozpoczęciem państwo ustala z Agencją warunki, na jakich gwarancje względem takich materiałów mogą zostać uchylone. Zasadniczym w tej mierze warunkiem jest ustalenie, że nie jest możliwe ich powtórne odzyskanie³⁵. Również na prośbę państwa — strony układu Agencja może uchylić zabezpieczenia względem niektórych kategorii materiałów jądrowych z zastrzeżeniem jednak, że ilość wyłączonych w ten sposób spod zabezpieczeń materiałów nie może w tym państwie przekraczać określonej wielkości³⁶. W sytuacji, gdy wyłączony spod zabezpieczeń materiał jądrowy ma być przerabiany lub składowany razem z materiałami podlegającymi zabezpieczeniom na mocy porozumienia o gwarancjach, państwo i Agencja podejmują kroki dla powtórnego zastosowania zabezpieczeń³⁷.

Postanowienia porozumień o gwarancjach regulują również kwestie związane z transferem podlegających zabezpieczeniom materiałów jądrowych poza granice państwa i w związku z tym określają możliwości uchylenia względem nich zabezpieczeń MAEA. Na państwie ciąży obowiązek zawiadomienia Agencji o każdym przewidywanym transferze objętych zabezpieczeniami materiałów jądrowych w sytuacji, gdy przesyłka

³² Są to podstawowe zasady działalności Agencji w dziedzinie zabezpieczeń, wyrażone w postanowieniach art. art. IV i V układu.

³³ Subsidiary Agreement between the Government of State and the International Atomic Energy Agency for the Application of Safeguards in Connection with the Treaty on the Non-proliferation of Nuclear Weapons (według dokumentu Sekretariatu Agencji 1974-03-12). Patrz szerzej P. Szasz, *The Law and Practices of the International Atomic Energy Agency*, Vienna 1970, s. 582.

³⁴ Art. IH p. 1 układu i art. 1 porozumienia o gwarancjach.

³⁵ Art. art. 13 i 35 porozumienia o gwarancjach.

³⁶ Art. art. 36 i 37 porozumienia o gwarancjach i § 21 Dokumentu o Gwarancjach.

³⁷ Art. 38 porozumienia o gwarancjach.

taka przekracza jednorazowo 1 kg efektywny substancji jądrowych³⁸. Notyfikacja państwowa, dokonana ma co najmniej dwa tygodnie przed, przygotowaniem materiałów jądrowych do wysyłki, ma umożliwić organizacji podjęcie kroków w celu sprawdzenia zgodności faktycznego składu materiałów objętych wysyłką z ustaleniami postanowień kontraktu o transferze. Organizacja może w razie potrzeby przeprowadzić w takich przypadkach inspekcję ad hoc³⁹. Podobna notyfikacja wymagana jest również od państwa otrzymującego w drodze transferu materiały jądrowe⁴⁰.

IV. PROCEDURA KONTROLNA

Postanowienia porozumień o gwarancjach w zakresie form działalności kontrolnej MAEA nawiązują do ustaleń §§ 29 - 68 Dokumentu o Gwarancjach, które przewidują: przeglądy planów podstawowych urządzeń jądrowych, protokoły, raporty i inspekcje jako elementy procedury kontrolnej⁴¹. Art. art. 42 - 90 typowego porozumienia o gwarancjach, regulujące formy działalności Agencji w zakresie kontroli wykonywania przez państwa — strony postanowień Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej, przewidują otrzymywanie przez organizację informacji, protokołów rozliczeniowych i raportów oraz przeprowadzanie przez nią inspekcji. Szczegółowe sposoby stosowania tych form kontroli ustalane są przez państwo i Agencję w procesie negocjowania postanowień porozumień pomocniczych.

Dla zapewnienia efektywnej realizacji procedury stosowania i wykonywania gwarancji przyjętych zgodnie z postanowieniami NPT, „państwo~ - sygnatariusz układu i zarazem strona porozumienia o gwarancjach zobowiązuje się do przekazywania Agencji opisowych i uzupełniających informacji, które dotyczą podlegających zabezpieczeniu substancji jądrowych oraz zawierają charakterystykę instalacji, mających zasadnicze znaczenie z punktu widzenia przeprowadzania kontroli tych substancji. Informacje opisowe przekazywane dla każdej instalacji z osobna powinny zawierać następujące najważniejsze elementy⁴²: a) ogólne określenie instalacji, a więc jej charakter, moc nominalną, główny cel jej eksploatacji; b) ogólny opis wyposażenia instalacji; c) opis charakterystycznych danych

³⁸ Obowiązek taki spoczywa na państwie również w tych przypadkach, gdy w ciągu 3 miesięcy ma nastąpić kilka ważnych przesyłek do tego samego państwa, a ciężar objętych transferem materiałów jądrowych będzie przekraczał w sumie 1 kg efektywny (art. 92 porozumienia o gwarancjach).

³⁹ Art. 93 porozumienia o gwarancjach.

⁴⁰ Art. art 95 i 96 porozumienia o gwarancjach.

⁴¹ §§ 29 - 08 Dokumentu o Gwarancjach.

⁴² Art. art. 42 - 43 i 45-48 porozumienia o gwarancjach.

instalacji; d) opis^{ft} obowiązujących lub proponowanych reguł rozliczania i kontroli substancji jądrowych znajdujących się w instalacji. Jeżeli substancje jądrowe mają być wykorzystywane poza taką instalacją, państwo winno dostarczyć Agencji dodatkowych informacji zawierających ogólną charakterystykę sposobu wykorzystania tych substancji oraz propozycję co do form ich rozliczania i kontroli⁴³.

Każde państwo — strona układu, prowadzące pokojową działalność atomową, ustala i stosuje narodowy system kontroli w tej dziedzinie. Agencja uznaje oczywiście i akceptuje narodowe systemy kontroli, a dane uzyskane tą drogą stanowią dla niej podstawę do stosowania własnych środków kontroli⁴⁴. Poprzez własną procedurę kontrolną organizacja nie tylko sprawdza, ale i weryfikuje rezultaty uzyskane w drodze działalności odpowiednich organów kontroli państwowej. Państwo bowiem przekazuje Agencji protokoły rozliczeniowe sporządzane oddzielnie dla każdej strefy bilansu materiałowego. Zawierają one wyciągi rachunkowe dotyczące stanu wszystkich materiałów jądrowych podlegających zabezpieczeniom oraz podobne wyciągi z operacji przeprowadzanych w instalacjach zawierających takie substancje⁴⁵.

Postanowienia porozumień o gwarancjach oraz porozumień pomocniczych przewidują obowiązek przekazywania przez państwa — strony trzech rodzajów raportów: początkowych, rozliczeniowych i specjalnych w odniesieniu do podlegających zabezpieczeniom materiałów jądrowych⁴⁶. Raporty początkowe i rozliczeniowe oparte są na rozliczeniach zawartych w przekazywanych organizacji protokołach, a sporządzane są dla każdej z osobna strefy bilansu materiałowego. Dotyczą one przede wszystkim zmian ilościowych w zakresie używanych i składowanych substancji jądrowych. Państwo przekazuje Agencji raporty specjalne w sytuacjach, gdy w wyniku nieprzewidzianych okoliczności substancje jądrowe zostały zagubione w ilościach przekraczających granice ustalone w postanowieniach porozumień pomocniczych, albo gdy podział na strefy bilansu materiałowego uległ zmianie do tego stopnia, iż prawdopodobny stał się niedozwolony przepływ tych substancji⁴⁷. Raporty tego rodzaju wymagane są również w przypadku podejrzenia, że substancje jądrowe zostały lub mogły zostać zagubione podczas transfe-

⁴³ Art. 49 porozumienia o gwarancjach. Dla zapewnienia bezpieczeństwa w działalności inspektorów przeprowadzających badania na miejscu państwo może udzielać Agencji dodatkowych informacji uzupełniających odnośnie do specyfiki poszczególnych instalacji (art. 44).

⁴⁴ Art. art. 7 i 32 porozumienia o gwarancjach.

⁴⁵ Art. art. 51-58 porozumienia o gwarancjach oraz §§ 33-36 Dokumentu o Gwarancjach.

⁴⁶ Art. art. 59 - 62 porozumienia o gwarancjach oraz §§ 37 - 41 Dokumentu o Gwarancjach.

⁴⁷ Art. 68 porozumienia o gwarancjach oraz §§ 42-44 Dokumentu o Gwarancjach.

ru⁴⁸. Treść wszystkich rodzajów raportów ustalają postanowienia porozumień pomocniczych.

• Wszystkie przedstawione wyżej formy działalności kontrolnej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej odzwierciedlają jedynie subiektywne stanowisko i dobrą wolę państwa dostarczającego organizacji określonych danych w zakresie przestrzegania przyjętych przez nie zobowiązań. Dlatego też, poza omówionymi wyżej środkami kontroli, Statut MAEA oraz regulacje szczególne przewidują jeszcze badania na miejscu pod postacią inspekcji. Zasadnicze postanowienia dotyczące (możliwości i zakresu przeprowadzania przez Agencję inspekcji zawierają przepisy art. art. XII.A. 6 i 7 Statutu Agencji, §§ 45 - 54 Dokumentu o Gwarancjach oraz regulacje Dokumentu o Inspektorach (Inspectors Document)⁴⁹. Jeżeli chodzi o postanowienia porozumień o gwarancjach, to przewidują one trzy rodzaje inspekcji MAEA w związku z kontrolą przestrzegania NPT. Są to inspekcje ad hoc, inspekcje regularne i inspekcje specjalne. Inspekcje ad hoc przeprowadza Agencja w celu sprawdzenia informacji zawartych w przekazywanych przez państwo raportach początkowych oraz w przypadku przygotowywania materiału jądrowego do wysyłki poza granice państwa⁵⁰. Inspekcje regularne umożliwiają organizacji sprawdzenie przedstawionych w raportach rozliczeń substancji jądrowych, zwłaszcza w sytuacji, gdy rozliczenia te wykazują pewne różnice w inwentarzu⁵¹. Dla sprawdzenia informacji (zawartych w raportach specjalnych oraz w sytuacji, gdy Agencja uzna, że informacje uzyskane od państwa lub w wyniku przeprowadzenia inspekcji regularnych nie wystarczają do sformułowania wniosku o wywiązaniu się przez państwo z obowiązków przewidzianych w układzie, może ona przeprowadzić inspekcje specjalne⁵².

Agencja winna każdorazowo uzyskać zgodę państwa na mianowanie inspektorów⁵³. Po wyrażeniu przez państwo zgody na osoby inspektorów, powinno ono podjąć wszelkie niezbędne kroki dla efektywnego przeprowadzenia przez nich badań. Oczywiście badania te są ograniczone ratione materiae i- powinny być prowadzone w taki sposób, aby do minimum zredukować zakłócenia w prawidłowym przebiegu kontrolowanej działalności atomowej oraz zapewnić zachowanie tajemnicy przemysłowej w tej mierze⁵⁴.

⁴⁸ Art. 97 porozumienia o gwarancjach.

⁴⁹ T. Gadkowski, *Porozumienia o gwarancjach*, s. 147.

⁵⁰ Art. 71 porozumienia o gwarancjach.

⁵¹ Art. 72 porozumienia o gwarancjach.

⁵³ Art. 73 porozumienia o gwarancjach.

⁵⁵ Art. art. 9, 85, 86 porozumienia o gwarancjach.

⁵⁴ Art. 9 porozumienia o gwarancjach. O rezultatach inspekcji Agencja informuje państwo w terminach i w sposób określony w postanowieniach Subsidiary Agreements (art. 90 porozumienia o gwarancjach).

V. SKUTECZNOŚĆ SYSTEMU KONTROLNEGO
MIĘDZYNARODOWEJ AGENCJI ENERGII ATOMOWEJ WŚWIEŹLE REALIZACJI
POSTANOWIĘŃ UKŁADU O NIEROZPRZESTRZENIANU BRONI JĄDROWEJ

W rozwoju systemu kontrolnego MAEA da się wyraźnie zauważyć dwa etapy. Do czasu zawarcia Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej oraz ostatecznego zmodyfikowania postanowień Dokumentu o Gwarancjach aktywność organizacji w zakresie zabezpieczenia wyłącznie pokojowego wykorzystania energii atomowej była niewielka⁵⁵. Rozciągała się ona bowiem tylko na pojedyncze, nie związane niekiedy ze sobą instalacje i urządzenia jądrowe. Pod koniec 1967 r. Agencja kontrolowała 65 znajdujących się pod jej gwarancjami instalacji w 29 państwach⁵⁶. Działalność kontrolną prowadziła organizacja na podstawie postanowień Dokumentu o Gwarancjach oraz na podstawie przepisów odpowiednich porozumień o gwarancjach⁵⁷.

Z chwilą wejścia w życie układu sytuacja w tej mierze uległa znacznej zmianie. Poddał on bowiem pod kontrolę MAEA cały zakres pokojowej działalności atomowej jego stron — państw nieatomowych. W tym miejscu powstaje dosyć istotny problem. Otóż sygnatariusze układu zobowiązani zostali do zawarcia z Agencją, posiadających charakter wykonawczy w stosunku do niego, porozumień o gwarancjach, które określają ogólne podstawy i zasady stosowania zabezpieczeń oraz procedurę kontrolną MAEA. Przedmiotem takich porozumień jest cała działalność atomowa państw — stron. Obejmować więc one mogą w wielu przypadkach również te urządzenia i instalacje, które już wcześniej poddane zostały kontroli organizacji na mocy postanowień porozumień o gwarancjach zawartych na podstawie regulacji Dokumentu o Gwarancjach. Czy w takich sytuacjach obiekty te znajdują się pod „podwójną” procedurą kontrolną? Czy postanowienia takich porozumień pozostają w dalszym ciągu w mocy w stosunku do urządzeń czy instalacji poddanych przecież generalnie kontroli Agencji?

Art. 23 typowego porozumienia o gwarancjach przewiduje, że stosowanie zabezpieczeń na terytorium państwa — strony na mocy innych porozumień zostaje zawieszona na czas obowiązywania porozumienia zawartego w wykonaniu postanowień Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej. Rozwiązanie to jest jasne i oczywiście zasadne z uwagi na

⁵⁵ W. Morawiecki za granicą tego okresu uważa rok 1965, a więc moment zmodyfikowania postanowień Dokumentu o Gwarancjach, rozszerzających zakres działalności kontrolnej Agencji na reaktory dowolnej mocy, a dalej na instalacje jądrowe nie będące reaktorami (zakłady produkcji i przerobu materiałów jądrowych) patrz W. Morawiecki, *Funkcje organizacji międzynarodowej*, Warszawa 1971, s. 248-252.

⁵⁶ W. M. Szmiełow, *Razwitiye sistemy garantii Agienstwa w swiazi z Dogoworom o nierasprostranieni jadriernogo oruzija*, w: *Atom i mir*, red. J. Morozów, s. 127.

⁵⁷ T. Gadkowski, *Porozumienia o gwarancjach*, s. 156-159,

szczególnie określony zakres przedmiotowy zabezpieczeń przewidzianych w porozumieniu o gwarancjach, obejmujący całą działalność państwa nieatomowego w zakresie pokojowego wykorzystania energii atomowej.

Państwa nie będące stronami NPT, a posiadające urządzenia i instalacje jądrowe, mogą oczywiście w dalszym ciągu zawierać z Agencją porozumienia o przekazaniu pod jej zabezpieczenia określonego zakresu swojej pokojowej działalności atomowej. Niektóre z takich państw (np. Argentyna⁵⁸, Chile⁵⁹) poddały pod zabezpieczenia MABA wszystkie posiadane aktualnie urządzenia jądrowe, inne zaś (np. Hiszpania⁶⁰) część takich urządzeń.

Jak przedstawia się aktualna sytuacja w zakresie rozwoju działalności kontrolnej MAEA w związku z realizacją postanowień NPT? Na koniec czerwca 1982 r. układ podpisały 123 państwa⁶¹, w tym tylko trzy mocarstwa atomowe⁶². W tym samym czasie układ wszedł w życie w stosunku do 73 państw⁶³. Nie podpisało układu kilkanaście tzw. „państw progowych”, a więc państw, które posiadały technologię atomową w stopniu umożliwiającym im wyprodukowanie własnej broni jądrowej⁶⁴. Polska jest stroną Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej⁶⁵. W połowie 1982 r. funkcjonowały 82 porozumienia o gwarancjach zawarte przez Agencję z państwami — stronami układu o wykonaniu postanowień jego art. III p. 1. Z liczby tej 74 porozumienia weszły w życie⁶⁶. Z tytułu realizacji postanowień tych porozumień, zabezpieczeniom MAEA podlegało 757 instalacji i urządzeń jądrowych oraz następujące ilości materiałów jądrowych: 76 ton plutonu, 10 ton uranu o wzbogaceniu 20% i wyższym, 15 459 ton uranu o wzbogaceniu mniejszym niż 20% oraz 22 183 tony uranu naturalnego i toru⁶⁷.

Czy NPT zapewnia prawdziwie skuteczne nierozprzestrzenianie broni jądrowej i zabezpiecza wyłącznie pokojowe wykorzystanie energii atomowej? Odpowiedź na tak postawione pytanie musi być, niestety, „ne-

⁵⁸ Np. INFCIRC/224 (reaktor Embalse), INFCIRC/202 (materiały jądrowe).

⁵⁹ Np. INFCIRC/256 (materiały jądrowe).

⁶⁰ Np. INFCIRC/21912 (centrum nuklearne Vandellos), INFCIRC/136 (ładunek do reaktora TRIGA).

⁶¹ *NPT Newsletter*, IAEA Bulletin 1982, vol. 24, nr 3, s. 42.

⁶² Z grona wielkich mocarstw nie podpisały układu Chiny i Francja. Nie podpisały go też Indie, które pierwszej eksplozji jądrowej dokonały 28 maja 1974 r.

⁶³ *NPT Newsletter*.

⁶⁴ Np. Argentyna, Brazylia, Republika Południowej Afryki, Izrael, Pakistan, Hiszpania. Do grupy „państw progowych” należą też m. in. Kanada, Szwajcaria, Austria, Holandia, Włochy, Polska, Republika Federalna Niemiec, które jednak są stronami układu.

⁶⁵ Polska ratyfikowała układ 12 czerwca 1909 r. (Dz. U. 1970, nr 8, poz. 60). Na temat geografii i perspektyw układu patrz szerzej D. A. V. Fischer, *Safeguards and non-proliferation: Geography, prospects, problems*, IAEA Bulletin 1981, vol. 23, nr 4, s. 7 - 8.

⁶⁶ *NPT Newsletter*.

⁶⁷ Rapport Annuel GC/XXVI/664, s. 66.

gatywna. Układ nie ma charakteru regulacji w pełni uniwersalnej, niektóre państwa mogą więc dokonywać obrotu materiałami jądrowymi poza jego ramami. Poza tym niezmiernie trudno jest stworzyć widoczną barierę między pokojowym i wojskowym wykorzystaniem energii atomowej, zwłaszcza w sytuacji, gdy materiały jądrowe wytworzone w trakcie prowadzenia pokojowej eksploatacji reaktora atomowego mogą stanowić podstawę do rozpoczęcia produkcji jądrowej na cele wojskowe.

W tej sytuacji powstaje pytanie następne. Jakie należałoby podjąć działania w kierunku zagwarantowania skutecznej realizacji postanowień układu dla zapewnienia wykorzystania energii atomowej dla celów wyłącznie pokojowych? Odpowiedź na tak sformułowane pytanie winna pójść w dwóch kierunkach. Przede wszystkim należy zapewnić maksymalną skuteczność i efektywność formom kontroli sprawowanej przez MAEA, zwłaszcza w zakresie realizacji postanowień NPT. Obecne procedury zabezpieczeń mogą okazać się niewystarczające, nowe bowiem technologie jądrowe, takie jak reaktory powielające⁶⁸ czy wysokotemperaturowe reaktory gazowe⁶⁹ będą wymagały bardziej wnikliwej kontroli. Z drugiej strony trzeba również doceniać wagę działań w kierunku stopniowego redukcjonowania politycznych i psychologicznych pobudek zachęcających państwa do uzyskania statusu mocarstwa atomowego. W jaki jednak sposób można zrealizować te postulaty?

Najbardziej widoczną luką w sieci kontrolnej NPT jest brak powszechności układu. Aby lukę tę choćby częściowo zmniejszyć, grupa 14 państw — eksporterów technologii jądrowej utworzyła 22 sierpnia 1974 r. tzw. Komitet Claude Zanggera, którego głównym zadaniem miało być uzgodnienie wspólnej polityki eksportowej tych państw w dziedzinie atomowej⁷⁰. Zamierzano rozważyć możliwość porozumienia się co do ustalenia i przestrzegania zasad ograniczonego eksportu materiałów i urządzeń jądrowych do państw, które nie podpisały układu. Warunkiem umożliwiającym taki eksport byłaby bezwzględna zgoda państwa — importera na pełną kontrolę całej jego działalności atomowej. W efekcie takiej regulacji państwo nie będące sygnatariuszem NPT podlegałoby faktycznie takiej samej kontroli, jak strony układu. Pełne porozumienie państw — eksporterów technologii jądrowej w tym zakresie hamuje

⁶⁸ Reaktor powielający (reaktor mnożący) to reaktor jądrowy, w którego rdzeniu powstaje z materiału paliworodnego więcej materiału rozszczepialnego, niż go w tym samym czasie ulega wypaleniu (innymi słowy następuje tzw. mnożenie paliwa jądrowego). Według *Encyklopedii energii jądrowej*, Warszawa 1970, ss. 262 i 402.

⁶⁹ Chodzi tu o energetyczne lub badawcze reaktory jądrowe, w których chłodziwem jest powietrze, dwutlenek węgla lub hel. Paliwem w tych reaktorach jest uran naturalny lub uran wzbogacony, a moderatorem (materiał, którego zadaniem jest spowalnianie neutronów od energii rozszczepienia do energii cieplnej) grafit lub ciężka woda. Według *Encyklopedii energii jądrowej*, Warszawa 1970, s. 399 - 400.

⁷⁰ IAEA Doc. INFCIRC/209.

jednak czynnik komercyjnej rywalizacji w dziedzinie międzynarodowego obrotu urządzeniami, instalacjami i materiałami jądrowymi.

W kwietniu 1975 r. 7 państw — głównych eksporterów technologii jądrowej — utworzyło tzw. Klub Londyński⁷¹. Państwa te porozumiały się co do zasad eksportu najbardziej „wrażliwych” technologii, materiałów oraz elementów wyposażenia instalacji jądrowych, ustalając zasadę, że ich dostawa musi się łączyć z przyjęciem przez odbiorcę zobowiązań w zakresie kontroli⁷². Uzgodniona lista takich urządzeń i materiałów obejmuje między innymi: reaktory jądrowe produkujące rocznie powyżej 100 gramów plutonu, urządzenia do załadowywania elementów paliwowych⁷³ do reaktorów, ciężką wodę i grafit, czyli podstawowe moderatory⁷⁴, zakłady do wytwarzania nowych elementów paliwowych, wyposażenie przeznaczone do separacji izotopów uranu⁷⁵.

Uzgodnione przez członków Klubu Londyńskiego zasady, jakie winny być stosowane w procesie obrotu technologią jądrową z państwami, które nie są stronami NPT, dają się sprowadzić do następujących zasadniczych stwierdzeń: a) państwa — dostawcy będą nalegać, aby urządzenia i materiały znajdujące się na przedstawionej liście przekazywane były państwu — odbiorcom jedynie pod warunkiem uzyskania formalnego oświadczenia wyraźnie wykluczającego jakiegokolwiek ich wykorzystanie dla celów wojskowych; b) dostarczone materiały jądrowe muszą być poddane efektywnej ochronie w celu wykluczenia możliwości użycia ich w przypadku ewentualnego aktu sabotażu lub terroryzmu; c) specjalnej kontroli podlegać będą tzw. „wrażliwe” urządzenia pełnego cyklu paliwowego⁷⁶, zwłaszcza zakłady wzbogacania -uranu⁷⁷ i separacji plutonu⁷⁸;

⁷¹ Założycielami Klubu są następujące państwa: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, ZSRR, Francja, RFN, Kanada, Japonia.

⁷² Por. też postanowienia INFCIRC/254.

⁷³ Element paliwowy to część rdzenia reaktora (zespół złożony z hermetycznie zamkniętego materiału paliwowego, czyli związku złożonego z jednego lub więcej następujących nuklidów rozszczepialnych: U^{235} , U^{233} , P^{249} , zaopatrzone w urządzenie służące do zawieszania go wewnątrz rdzenia reaktora). Według *Encyklopedii*, s. 130 i 244.

⁷⁴ Patrz przypis 69.

⁷⁵ Problem sprowadza się do tego, że w występującym w przyrodzie uranie metalicznym 99,3% stanowi izotop nierozszczepialny U^{238} , a tylko 0,7% rozszczepialny izotop uranu U^{235} . Separacja U^{235} od U^{238} jest procesem bardzo skomplikowanym. Według *Encyklopedii*, s. 542.

⁷⁶ Cykl paliwowy to obieg paliwa jądrowego w reaktorze, a więc kolejne fazy przetwarzania i przerobu paliwa. Cykl ten obejmuje następujące najważniejsze fazy: wydobycie i przerób rud zawierających naturalny materiał rozszczepialny oraz materiały paliworodne, wzbogacanie uranu, wytwarzanie paliw jądrowych oraz materiałów paliworodnych, spalanie paliw jądrowych w reaktorze, chłodzenie wypalonego paliwa i przerób wypalonego paliwa. Według *Encyklopedii*, s. 77.

⁷⁷ Wzbogacanie uranu — proces, który zasygnalizowany został wyżej (separacja izotopów uranu). Szerzej *Encyklopedia*, s. 542.

⁷⁸ Chodzi o oddzielenie wytworzonego w wyniku reakcji rozszczepiania U^{238}

d) państwo — odbiorca wyrazi zgodę „na to, że dostarczona mu technologia nie zostanie wykorzystana do wzbogacania uranu w takim stopniu, żeby mógł on być wykorzystany do budowy broni jądrowej lub innych jądrowych urządzeń wybuchowych, a więc do maksymalnej granicy 20% zawartości U^{235} ”; e) wszystkie urządzenia konstruowane na wzór i na podstawie planów urządzeń dostarczonych państwu — odbiorcy poddane będą takiej samej kontroli, jak urządzenia wzorcowe; f) państwo — odbiorca przyjmie zobowiązanie w zakresie nieprzekazywania uzyskanych technologii państwu trzeciemu bez zgody dostawcy.

Powstaje w tym miejscu dalsze zasadnicze pytanie. Ozy państwa atomowe powinny wyposażać indywidualnych odbiorców, a więc państwa nieatomowe w urządzenia pełnego cyklu paliwowego? Przecież w ten sposób, dysponując pokojową reaktorową technologią atomową, „państwa te mogą swobodnie zaopatrywać się w produkt rozszczepienia uranu — pluton, stanowiący podstawowy materiał do produkcji broni jądrowej. Pluton jest normalnym produktem procesu rozszczepiania uranu w reaktorze, a znajdujące się aktualnie w procesie rozwoju reaktory trzeciej generacji — reaktory powielające, wykorzystują go jako paliwo. Problem jednak nie kończy się na tym. Pełny cykl paliwowy obejmuje również przerób wypalonego paliwa jądrowego, czyli przetwarzanie zużytych prętów paliwowych. Głównym celem tego procesu jest odzyskanie powstałego w reaktorze plutonu oraz niewypalonego uranu⁷⁹. Państwo nieatomowe staje się w takiej sytuacji samowystarczalne w dziedzinie kontynuowania działalności jądrowej na bazie dostarczonej mu wcześniej technologii. Wydaje się, że można zaproponować co najmniej dwa rozwiązania, które mogłyby w pewnym zakresie zahamować proces swobodnego i szerokiego rozprzestrzeniania pełnej technologii jądrowej. Po pierwsze, proces przerobu wypalonego paliwa mógłby odbywać się w ramach działalności usługowej mocarstw atomowych eksportujących technologię jądrową. Możliwe jest też nieco inne rozwiązanie. Działalność taką mogłyby prowadzić regionalne centra badawcze utworzone i funkcjonujące pod egidą Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. Na bardziej radykalnym stanowisku w tej mierze stoi Związek Radziecki. Proponuje on mianowicie przyjęcie przez dostawców technologii jądrowej następującej zasady. Warunkiem sine qua non skuteczności porozumienia w dziedzinie eksportu jakichkolwiek urządzeń i materiałów znajdujących się na liście szczególnie „wrażliwych” technologii będzie przyjęcie przez

plutonu od elementów paliwowych reaktora. Państwa dążą do zapewnienia możliwie skutecznej kontroli obiegu plutonu z uwagi na fakt, iż może on zostać wykorzystany do produkcji bomby atomowej.

⁷⁹ Wypalone paliwo jądrowe nie nadające się do dalszej eksploatacji zawiera jednak jeszcze znaczne na ogół ilości substancji rozszczepialnych i paliworodnych. Dlatego przeprowadza się proces przerobu tego paliwa w celu odzyskania substancji jądrowych. Szerzej *Encyklopedia*, s. 373.

odbiorcę zobowiązania do poddania reżimowi kontrolnemu MAEA całej jego pokojowej działalności atomowej⁸⁰. Realizacja tej zasady, jak podkreślono już wyżej, mogłaby stać się skutecznym elementem w działaniach na rzecz zapewnienia faktycznej nieprolifracji. Można więc wyrazić opinię, że proponowana regulacja powinna stać się regulacją prawną⁸¹.

Trzeba więc zasadniczo wzmocnić reżim porozumień handlowych w dziedzinie współpracy atomowej. Okazuje się bowiem, że właśnie droga realizacji tych porozumień jest najprostszym sposobem rozprze-strzenia technologii jądrowej, wymykającym się spod kontroli międzynarodowej. Porozumienie zawarte w 1975 r. pomiędzy Republiką Federalną Niemiec i Brazylią na dostawę do Brazylii technologii jądrowej obejmującej między innymi urządzenia do wzbogacania uranu i ekstrakcji plutonu jest tego najbardziej widocznym przykładem⁸².

Przedstawiona wyżej problematyka była przedmiotem obrad dwóch konferencji w sprawie przeglądu układu o nierozprzeistrzeniu broni jądrowej. Pierwsza z tych konferencji odbyła się w dniach od 5 do 30 maja 1975 r. w Genewie⁸³. Dyskusja na konferencji koncentrowała się wokół problematyki zacieśnienia zabezpieczeń technicznych i kontroli nad rozwijającym się szybko atomowym przemysłem wytwarzania energia elektrycznej oraz nad przepływem uranu i plutonu. Szczególną troskę konferencji o wypracowanie bardziej skutecznych sposobów ochrony materiałów jądrowych spowodowała perspektywa ewentualnego szantażu atomowego, sabotażu, czy kradzieży materiałów rozszczepialnych. Końcowa deklaracja konferencji pozytywnie oceniła funkcjonowanie układu, zwłaszcza w zakresie działalności kontrolnej Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej. W dokumencie końcowym konferencja stwierdziła, że podstawowe postanowienia układu, o zasadniczym znaczeniu dla rozwoju działalności kontrolnej Agencji, były i są przestrzegane⁸⁴. Druga konferencja przeglądowa NPT obradowała w Genewie w dniach od 11 sierpnia

⁸⁰ Komentarz do tego stanowiska publikuje Prawda z 30 maja 1976 r.

⁸¹ Pewien krok na tej drodze uczyniły trzy główne mocarstwa atomowe, 11 lipca 1974 r. rządy Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i ZSRR przekazały Dyrektorowi Generalnemu Agencji jednobrzmiące noty, w których* zobowiązały się, w interesie rozwoju aktywności MAEA w dziedzinie zabezpieczeń, do przekazywania organizacji informacji odnośnie do wszelkich eksportowych i importowych kontraktów obejmujących materiały jądrowe w ilościach powyżej 1 kg efektywnego (IAEA Doc. INFCIRC/207).

⁸² Kontrakt ten omawia Frankfurter Allgemeine Zeitung z 18 listopada 1976 r., publikując równocześnie Dokument Informacyjny Zachodnioniemieckiego MSZ. Podobnym przykładem może być kontrakt na dostawę przez Francję urządzeń jądrowych Pakistanowi i Republice Południowej Afryki (Prawda z 22 grudnia 1976 r.).

⁸³ Patrz m. in. następujące dokumenty: NPT/CONF/23, NPT/CONF/6, NPT/CONF/11, NPT/CONF/12.

⁸⁴ Tekst patrz A/C. 1/31/4 oraz NPT/CONF/35 I.

do 7 września 1980 r.⁸⁵ Była ona generalnie zgodna co do tego, że istniejący system zabezpieczeń MAEA funkcjonuje prawidłowo; podkreśliła jednak zarazem konieczność jego rozwinięcia i rozbudowania. Zasadnicze działania w tym zakresie powinny pójść w kierunku ustalenia zasady, że eksport technologii jądrowej może odbywać się tylko do tych państw, które przyjmują pełny zakres przewidzianej w postanowieniach układu, a spracowanej przez MAEA, międzynarodowej kontroli pokojowej działalności atomowej.

Działania zmierzające w kierunku zasadniczego wzmocnienia reżimu kontrolnego MAEA w związku z realizacją postanowień MPT są też przedmiotem prac samej Agencji. W 1971 r. został zainicjowany Międzynarodowy Program Oceny Jądrowego Cyklu Paliwowego (International Nuclear Fuel Cycle Evaluation — INFCE)⁸⁶. Konferencja Plenarna INFCE, która odbyła się w lutym 1980 r., podkreśliła znaczenie międzynarodowej współpracy w zakresie pokojowego wykorzystania energii atomowej, ale wskazała również na potrzebę istnienia skutecznych mechanizmów uniemożliwiających niekontrolowane rozprzestrzenianie technologii jądrowej i wykorzystanie jej dla celów wojskowych⁸⁷.

Przedstawione wyżej rozważania pozwalają na sformułowanie następujących, najważniejszych wniosków w zakresie możliwości wzmocnienia systemu zabezpieczeń Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej, w związku z realizacją postanowień Układu o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej⁸⁸:

a) Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej winien stać się regulacją uniwersalną.

b) Rozważone winny być możliwości ustalenia i przestrzegania szczególnie rygorystycznych zasad eksportu materiałów i urządzeń jądrowych do państw, które nie podpisały układu.

c) Warunkiem takiego eksportu winna być zgoda państwa — importera na poddanie kontroli Międzynarodowej Agencji Energii Atomowej całej jego pokojowej działalności atomowej.

d) Podjęte winny być działania zmierzające do ulepszenia systemu kontrolnego MAEA oraz zapewnienia mu maksymalnej skuteczności i efektywności (doskonalenie działalności kontrolnej, doskonalenie apa-

⁸⁵ *Second look at non-proliferation discovers divergent views*, IAEA Bulletin, 1981, vol. 23, nr 1, s. 28-32. Patrz też D. A. V. Fischer, *Safeguards under the Non-Proliferation Treaty*, Disarmament 1980(III), nr 2, s. 35 - 41.

⁸⁶ P. Gummert, *From NPT to INFCE; development in thinking about nuclear non-proliferation*, International Affairs 1981(57), s. 449-567; oraz R. Skjöldebrand, *The International Fuel Cycle Evaluation*, IAEA Bulletin 19180, vol. 22, nr 2, s. 30 - 33.

⁸⁷ Communiqué of the First Plenary Conference of the International Nuclear Fuel Cycle Evaluation — INFCE/PC/2/(12).

⁸⁸ Por. L. W. Herron, *A lawyer's view of safeguards and non-proliferation*, IAEA Bulletin 1982, vol. 24, nr 3, s. 32 - 38 i T. Wójcik, *Nierozprzestrzenianie broni jądrowej*, s. 145 - 148.

ratury pomiarowej w związku z rozwojem nowych technologii jądrowych, zabezpieczenie materiałów jądrowych *przed* działalnością terrorystyczną lub sabotażem).

e) Wprowadzone winny być ograniczenia w zakresie wyposażania państw nieatomowych w urządzenia pełnego cyklu paliwowego oraz precyzyjna i szczelna kontrola obrotu plutonem.

f) Kontynuowane winny być działania w kierunku realizacji koncepcji regionalnych stref wolnych od broni jądrowej⁸⁹.

INTERNATIONAL CONTROLS ON NON-PROLIFERATION OF NUCLEAR WEAPONS

Summary

The article discusses issues of international law related to the implementation of provisions of the Non-Proliferation Treaty. The author's study on the control activities of the International Atomic Energy Agency in the field of non-proliferation of nuclear weapons constitute the basic part of the article. In the light of provisions of the Treaty the MAEA is the sole competent organ to perform international control of its observance. Subjective and objective scope of the MAEA control activities in this range is defined in the Treaty provisions and the specific control procedures — in the provisions of the Agency Statute and in its specific regulations (Safeguards Document, Inspectors Document) as well as in the provisions of Safeguards Agreements.

Essentially, the author focuses on problems of Safeguards Agreements concluded in a result of implementation of the Treaty provisions. Safeguards Agreements concluded by the Agency and a State or a group of member States, contain regulations on general grounds and rules of control activity of the Agency in the scope of peace nuclear activities of member States and provisions defining procedure of applying control mechanisms. The author discusses substantiate of these agreements on the example of a typical agreement of MAEA with Poland, and interprets its basic provisions.

A considerable part of the article is the assessment of effectiveness of the control system of International Atomic Energy Agency in the light of implementation of provisions of the Non-Proliferation Treaty.

⁸⁹ Na wzór Układu o zakazie broni jądrowych w Ameryce Łacińskiej. Patrz np. Hector Gros Espiell, *Układ o zakazie broni jądrowych w Ameryce Łacińskiej (Układ z Tlatelolco). Sytuacja aktualna i perspektywy*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1981, z. 3, s. 59 - 64.